

F. M a n n s, *Bibliographie du judéo-christianisme* (Studium Biblicum Franciscanum — Analecta 13), Jérusalem 1979.

Problem judeochrześcijaństwa od ponad stu lat, począwszy od hipotez F. C. Baura ze szkoły tybingeńskiej, nie przestaje być przedmiotem zainteresowania licznych badaczy pierwotnego Kościoła. W ciągu ostatniego ćwierćwiecza do stale kontynuowanych również w tym okresie badań historyczno-literackich (M. Simon, H. J. Schoeps, J. Daniélou i in.) dołączyły się prace uczonych z Franciszkańskiego Studium Biblijnego w Jerozolimie, bazujące na interpretacji odkryć archeologicznych. Z tego właśnie środowiska wyszła pierwsza bibliografia judeochrześcijaństwa, którą przygotował F. Manns.

Autor zebrał w swej bibliografii prawie dwa tysiące pozycji, często cytując ponadto po poszczególnych pozycjach ich recenzje lub omówienia, głównie z *RechScRel* i *NTAbstr*. Książka poprzedzona jest przedmową (s. 5—7) B. Bagattiego (archeologa i autora licznych prac z tej dziedziny, m. in. *L'Église de la Circoncision*, Jérusalem 1964) i wprowadzeniem (s. 9—15) autora, w którym podaje on krótki zarys historii badań nad judeochrześcijaństwem w ciągu ostatnich stu pięćdziesięciu lat. Sama bibliografia dzieli się na sześć części.

Pierwsza z nich, zatytułowana *Zródła* (s. 17—51), dotyczy niemal wyłącznie literatury apokryficznej, zawierając zarówno wydania tekstów oryginalnych i przekładów, jak i opracowań. Tytuł jest więc mało precyzyjny. Dobrze byłoby oddzielić teksty od opracowań, lecz autor chciał widocznie uniknąć wprowadzania nadmiernej ilości podpodziałów. Wśród dwunastu sekcji, na jakie dzieli się ta część, najobszerniejsze są te, które dotyczą ewangelii, dziejów i apokalips apokryficznych oraz cyklu Adama i apokryfów asumpcjonistycznych; te ostatnie dwie grupy ważne są dla interpretacji wykopalisk, przeprowadzonych w ostatnim dziesięcioleciu w dwóch sanktuariach Jerozolimy: pod Kalwarią i w sanktuarium Grobu Najświętszej Maryi Panny.

Druga część bibliografii nosi tytuł *Dziela ogólne o judeochrześcijaństwie* (s. 53—89). Pierwsza sekcja podaje najobszerniejsze informacje. Autor bowiem nie ograniczył się tutaj, jak w pozostałych partiach książki, do suchego zapisu bibliograficznego, lecz zamieścił również krótkie streszczenia najważniejszych dzieł lub przynajmniej ich dyspozycje. Cztery dalsze sekcje tej części gromadzą literaturę dotyczącą ebionityzmu oraz związków judeochrześcijaństwa z sektami judaistycznymi i gnozą.

Trzecia część obejmuje teologię (s. 91—132): doktrynę trynitarną i chrystologię, eklezjologię, sakramentologię, eschatologię, moralność i ascezę, stosunek do Prawa i in. Trzeba pamiętać, że dzieła zajmujące

się teologią judeochrześcijaństwa bardziej syntetycznie zostały już wymienione i nawet omówione w części drugiej.

Egzegezę (w trzech kolejnych sekcjach: *Hermeneutyka*, *Studia z egzegezy judeochrześcijańskiej* oraz *Egzegeza judeochrześcijańska a Nowy Testament*) obejmuje część czwarta (s. 135—174).

Piąta część to *Archeologia judeochrześcijańska* (s. 177—207). I ten tytuł jest trochę mylący, gdyż jedynie druga sekcja tej części podaje prace archeologów, w mniejszym zaś stopniu łączy się z archeologią sekcja trzecia (*Symbolika judeochrześcijańska*), a jeszcze mniej pierwsza (*Historia judeochrześcijaństwa*). Interpretacja niektórych znalezisk archeologicznych w Palestynie jako mających związek z judeochrześcijaństwem wywołuje do dziś liczne dyskusje. Można się jednak zgodzić z opinią autora, wyrażoną we wprowadzeniu: „Même si l'interprétation proposée pour telle ou telle découverte demeure discutée il n'en reste pas moins que la recherche archéologique a mis au jour des documents de première importance pour la connaissance du christianisme prénicéen” (s. 14).

Ostatnia, szósta część (s. 209—239) obejmuje pozycje mówiące o związkach judeochrześcijan z otoczeniem, czyli, jak to określają bliżej tytuły dwóch sekcji, na jakie się dzieli, z judaizmem rabinistycznym i Ojcami Kościoła.

Bibliografia jest łatwa do konsultacji. W ramach każdej sekcji pozycje ułożone są w porządku chronologicznym, co pozwala na szybkie zorientowanie się w historii poszczególnych problemów. Natomiast znalezienie pozycji według nazwiska autora umożliwia indeks autorów. Prócz niego jest jeszcze pięć innych indeksów: skrypturystyczny, patrystyczny, geograficzny, symboli, postaci biblijnych.

Nie można oczekiwać, by bibliografia dziedziny tak szerokiej, jak judeochrześcijaństwo potraktowane w jego rozlicznych powiązaniach, była kompletna. Z konieczności trzeba było zrezygnować z części nasuwającego się materiału. Sam autor zaznacza we wprowadzeniu, że pominął studia targumiczne, posiadające już własną bibliografię, oraz znaczną część literatury poświęconej gnozie. Jednak nie są to jedyne pozycje pominięte. Istnieją też w bibliografii pewne braki, których uzupełnienie byłoby bardzo pożyteczne.

Tak np. wśród źródeł apokryficznych brakuje dwóch wydań krytycznych:

Apocalypses apocryphae Mosis, Esdrae, Pauli, Ioannis item Mariae Dormitio, wyd. C. Tischendorf, Lipsiae 1866. (Apokalipsa Mojżesza należy do „cyklu Adama”.)

Der Kampf Adams. Aethiopischer Text verglichen mit dem arabischen Originaltext, wyd. E. Trumpp, München 1880.

Należałoby także zacytować przekład tego ostatniego apokryfu, któ-

rego dokonał w oparciu o tekst wydany przez Trumppa S. C. Malan (*The Book of Adam and Eve*, London 1882). Nasz autor zacytował wprawdzie dwa inne przekłady *Walki Adama*, mianowicie niemiecki (A. Dilmann, *Das christliche Adambuch des Morgenlandes*, Göttingen 1853) i francuski (G. Brunet, *Le combat d'Adam et d'Ève*, w: Migne, *Dictionnaire des Apocryphes*, I, Paris 1856, 297—387), obu jednak dokonano przed opublikowaniem wydania krytycznego.

Dla relacji między patrystyką i judaizmem ważne są dwie zwłaszcza książki, pominięte przez naszego autora:

S. Hidał, *Interpretatio Syriaca. Die Kommentare des Heiligen Ephraem des Syrers zu Genesis und Exodus*, Lund 1974. (Ostatnia, prawie czterdziestostronicowa część tej książki omawia elementy haggadyczne w komentarzach Efrema.)

T. Kronholm, *Motifs from Genesis 1—11 in the Genuine Hymns of Ephrem the Syrian, with Particular Reference to the Influence of Jewish Exegetical Tradition*, Lund 1978.

Można by jeszcze wymienić szereg artykułów wiążących się z tą samą problematyką (np. te, których autorem jest T. Jansma). Można je jednak znaleźć w bibliografiach załączonych do dwóch prac wyżej wymienionych lub do innych nowszych pozycji z zakresu wczesnej patrystyki syryjskiej (jak np. wymieniony przez naszego autora R. Murray, *Symbols of Church and Kingdom*, London 1975).

Autor przyjął jako zasadę, że ogranicza się tylko do suchego zapisu bibliograficznego. Odbiega od niej, omawiając główne dzieła ogólne, a także w bardzo nielicznych innych wypadkach, gdy tytuł nie jest dość jasny. Szkoda, że nie uczynił podobnego wyjątku dla cyklu artykułów L. Ginzberga, *Haggada bei den Kirchenvätern*, opatrując tytuły notką, o które książki biblijne i których Ojców Kościoła w poszczególnych wypadkach chodzi, tak jak to uczynił cytowany przezeń E. Lamirande (*Étude bibliographique sur les Pères de l'Église et l'Aggada*, VigChr 21 (1967) 1—11). W wielu wypadkach zaoszczędziłoby to korzystającym z bibliografii zbędnego trudu, gdyż niektóre z artykułów Gizerberga znajdują się w *Mélanges* niełatwo osiągalnych.

Wspomniane braki nie podważają jednak zasadniczej wartości bibliografii opracowanej przez o. Manns'a. Będzie ona wielce użytecznym narzędziem dla wszystkim, którzy zajmują się badaniem chrześcijaństwa pierwszych wieków.

Aleksander Kowalski